

ПОТЕНЦІАЛ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

POTENTIAL OF INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN SHAPING THE PROFESSIONAL SUBJECTIVITY OF FUTURE OFFICERS OF ARMED FORCES OF UKRAINE

У статті проаналізовано теоретичні питання формування професійної суб'єктності у майбутніх офіцерів Збройних сил України як інтегральної професійно важливої якості. Сформована професійна суб'єктність визначає життєві та професійні перспективи офіцерів як суб'єктів військово-професійної діяльності. Визначено зміст інтерактивних технологій, які володіють найбільшим потенціалом при формуванні професійної суб'єктності у майбутніх офіцерів. Зміст інтерактивного навчання розширюється на основі синтезу інноваційних ідей багатьох освітніх педагогічних технологій. Головна увага зосереджена на сутності, характеристиці та класифікації інтерактивних технологій.

Ключові слова: суб'єктність, професійна суб'єктність, формування, структура, офіцер, інтерактивні технології.

В статье проанализированы теоретические вопросы формирования профессиональной субъектности у будущих офицеров Вооруженных сил Украины как интегрального профессионально важного качества. Сложившаяся профессиональная субъектность определяет жизненные и профессиональные перспективы офицеров как субъектов военно-профессиональной деятельности. Определено содержание интерактивных технологий, которые обладают

наибольшим потенциалом при формировании профессиональной субъектности у будущих офицеров. Содержание интерактивного обучения расширяется на основе синтеза инновационных идей многих образовательных педагогических технологий. Главное внимание сосредоточено на сущности, характеристике и классификации интерактивных технологий.

Ключевые слова: субъектность, профессиональная субъектность, формирования, структура, офицер, интерактивные технологии.

The article analyzes theoretical questions of formation of professional subjectivity in the future officers of the Armed Forces of Ukraine as an integral and professionally important quality. The formed professional subjectivity determines the life and professional prospects of officers as subjects of military-professional activity. The content of interactive technologies, which have the greatest potential in forming of professional subjectivity in future officers, is determined. The content of interactive learning is expanding on the basis of the synthesis of innovative ideas of many educational pedagogical technologies. The main focus is on the nature, characterization and classification of interactive technologies.

Key words: subjectivity, professional subjectivity, formation, structure, officer, interactive technology.

УДК 377:332.1+316

Капінус О.С.,

канд. пед. наук,
доцент кафедри морально-психологічного

забезпечення діяльності військ

Національна академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Вимоги сьогодення як одне із пріоритетних завдань реформування Збройних сил України в умовах залучення до відбиття збройної агресії визначають удосконалення процесу військово-професійної підготовки майбутніх офіцерів під час навчання у вищих військових навчальних закладах.

Специфічність військово-професійної діяльності офіцера визначається низкою педагогічних, психологічних, соціальних, моральних та інших аспектів, які пов'язані з необхідністю ухвалення самостійного, виваженого та обґрунтованого рішення як в умовах повсякденної життєдіяльності військових частин, так і під час виконання бойових завдань.

Вимоги до особистості офіцера, що постійно зростають, зумовлюють необхідність його суб'єктного внеску в якісну зміну об'єкта діяльності, гнучкість мислення, поведінки, виваженість в ухваленні рішень, здатність усвідомлено брати на себе відповідальність за результати своєї діяльності.

Вивчення питання формування суб'єктності курсантів ускладнюється тим, що в сучасному науковому дискурсі практично відсутні напрацювання

з проблеми її формування у вищому військовому навчальному закладі, що визначає необхідність і обґрунтованість дослідження особливостей формування професійної суб'єктності у майбутніх офіцерів, оскільки курсант, на відміну від студента цивільного навчального закладу, знаходиться в якісно інших умовах, які визначаються сформованим специфічним середовищем та пов'язані із військово-професійною взаємодією як із керівництвом, науково-педагогічними працівниками, так і між курсантами.

Одним із шляхів вирішення питання формування професійної суб'єктності у майбутніх офіцерів є впровадження в навчально-виховний процес вищих військових навчальних закладів інтерактивних педагогічних технологій як альтернативи усталеним підходам до підготовки офіцерських кадрів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Проблему суб'єкта та суб'єктності в науковому дискурсі досліджували філософи, психологи, соціологи та педагоги. На сучасному етапі дослідження проблеми суб'єкта та суб'єктності здійснюється в таких аспектах: історико-філософське розуміння суб'єкта (В.О. Лекторський, А.Ф. Лосєв, М. Мамардашвілі, К.А. Сергєєв, В.В. Соколов та ін.),

загальнофілософські та соціально-філософські дослідження проблеми суб'єкта (В.Л. Акулов, В.С. Барулін, С.С. Батенін, О.В. Боголюбова, А.П. Бутенко, Г.Г. Водолазов, І.А. Гобозов, В.С. Грехнов, К.Х. Момджян, Ю.М. Рєзнік, В.П. Сержантов, О.Г. Спіркін та ін.), психологічні аспекти проблеми суб'єктності людини (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, П.П. Блонський, А.В. Брушлинський, Л.С. Виготський, Н.С. Глуханюк, В.В. Давидов, О.В. Запорожець, Є.І. Ісаєв, Є.О. Клімов, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, О.Р. Лурія, С.А. Огнєв, В.І. Осьодло, А.В. Петровський, С.Л. Рубінштейн, В.І. Слободчиков та ін.).

Проблему професійного розвитку людини як суб'єкта діяльності досліджували І.В. Ващенко, М.С. Корольчук, В.О. Лефтеров, О.Р. Малхазов, Є.М. Потапчук, О.Д. Сафін, О.В. Тімченко та ін.

У педагогіці суб'єктність досліджується за такими напрямками: суб'єктність як якісна ознака активних учасників навчального процесу (К.О. Абульханова-Славська, А.Г. Асмолов, О.М. Волкова, В.В. Давидов, І.І. Іванова, Н.С. Каган, А.К. Осницький, В.А. Петровський, В.І. Слободчиков, І.А. Серьогіна, Г.А. Цукерман, А.Н. Еткінд, І.С. Якиманська та ін.), педагог та учень як суб'єкти в педагогічному діалозі (В.В. Горшкова, О.А. Дубасюк, О.І. Казакова, В.В. Ягупов), методи та засоби формування суб'єктності (Г.І. Аксьонова, А.Р. Бекирова, В.В. Горшкова, М.Г. Єрмолаєва, Н.А. Кришталь, Н.К. Сергєєв та ін.), людина як суб'єкт – Я (В.С. Агапов, В.О. Ведінягіна, О.В. Іващенко).

Значна кількість наукових досліджень присвячена питанню навчання і виховання майбутніх офіцерів, формування їх суб'єктності. Насамперед, це праці російських та українських педагогів і психологів (Ш.О. Амонашвілі, Ю.К. Бабанський, О.В. Барабанщиков, І.Д. Бех, Г.П. Васянович, С.У. Гончаренко, М.О. Данилов, К.М. Дураїновакова, М.І. Д'яченко, А.І. Дьомін, Л.В. Занков, І.А. Зязюн, Л.О. Кандибович, Л.М. Карамушка, Н.Л. Коломінський, Г.С. Костюк, В.Г. Кремень, І.Я. Лернер, В.С. Лутай, О.Г. Молл, В.О. Моляко, М.І. Нецадим, Н.Г. Ничкало, А.В. Петровський, О.Г. Романовський, О.Я. Савченко, С.О. Сисоєва, О.В. Сухомлинська, В.В. Ягупов, М.Д. Ярмаченко), зарубіжних учених (К. Арджіріс, Г. Емерсон, Ч. Бернард, М. Вебер, П. Друкер, Д. Макгрегор, А. Маслоу, Е. Мейо, Ф. Тейлор, А. Файоль, М. Фоллет).

Питання застосування інтерактивних технологій у навчально-виховному процесі були в центрі уваги дослідників (О.М. Коберник, І.М. Мельничук, О.І. Пометун), які обґрунтували їх доцільність. Окремі питання використання інтерактивних технологій у навчально-виховному процесі підготовки офіцерських кадрів вивчали В.В. Кирилук, О.В. Торічний, О.М. Царенко.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сформована система

освіти майбутніх офіцерів Збройних сил України у вищих військових навчальних закладах, педагогічні вимоги та ставлення до курсантів із боку професорсько-викладацького складу та командирів підрозділів неповною мірою відповідають цілям підготовки офіцера як особливої професійної групи, враховуючи об'єктивні умови виконання обов'язків як у мирний час, так і під час залучення до бойових дій.

Крім цього, формування суб'єктних якостей курсантів, які необхідні для успішного виконання ними поставлених завдань, протягом значного періоду розглядалось як другорядне та неперіоритетне завдання. Це є визначальним з огляду на потребу оновлення змісту освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах з урахуванням вимог до військово-професійної діяльності офіцера та його особистості.

Мета статті. Метою статті є теоретичний аналіз проблеми впровадження інтерактивних педагогічних технологій у процес формування суб'єкта та професійної суб'єктності майбутніх офіцерів Збройних сил України, оскільки проблема актуалізації суб'єктності курсантів як майбутніх офіцерів під час навчання у вищих військових навчальних закладах ще не має гідного теоретичного, методологічного та методичного обґрунтування в педагогічній науці.

Виклад основного матеріалу. Тенденції розвитку військово-професійної освіти дають змогу розглядати розвиток суб'єктного потенціалу майбутніх офіцерів Збройних сил України під час їх навчання у вищих військових навчальних закладах як провідний фактор покращення системи військової освіти. Завдання, які стоять перед Збройними силами України на сучасному етапі, підвищують вимоги як до офіцера, так і до системи військової освіти, що актуалізує проблему формування професійної суб'єктної активності майбутніх офіцерів – особливої інтегральної професійно важливої якості, що визначає їхні життєві та професійні перспективи як суб'єктів військово-професійної діяльності.

Одним із визначальних завдань вищої військової освіти є створення умов опанування курсантами – майбутніми офіцерами особистісних та професійних сенсів, цінностей, цілей, змісту, способів та засобів свого розвитку спочатку як суб'єктів навчальної діяльності, а потім і суб'єктів військово-професійної діяльності як офіцерів Збройних сил України.

Однією з передумов позитивної оцінки професійної успішності офіцера Збройних сил України є сформована суб'єктність офіцера, яка безпосередньо впливає на результати його військово-професійної діяльності, а її формування відбувається під час навчання у вищих військових навчальних закладах та триває під час служби у військових частинах.

Окремі психолого-педагогічні аспекти дослідження питання формування професійної суб'єктності офіцерів відображені у працях російських військових учених-педагогів (О.В. Барабанчиков, Б.Ц. Бадмаєв, В.М. Гурін, О.Г. Давидов, С.С. Муцинов, Є.М. Коротков, В.В. Офіцеров, С.І. С'єдін). Значну увагу організації підготовки військових фахівців та їх професійній підготовці приділив у своїх працях В.В. Ягупов.

Педагогічні умови вдосконалення професійної підготовки майбутніх офіцерів у вищих військових навчальних закладах, формування їх готовності до керування підрозділами досліджували М.В. Жиленко, Л.Є. Мерзляк, В.Г. Моїсеєв, В.Ф. Перевалов, І.Г. Радванський, педагогічні аспекти управлінської діяльності офіцерів – Г.В. П'янковський, І.О. Хорєв, педагогічну оцінку ефективності професійної діяльності офіцерів – М.В. Руденко.

Теоретичне обґрунтування категорії суб'єкта вперше використовується у роботах Д.М. Узнадзе. Однією з головних характеристик суб'єкта автор виділяє цілісність, яку він пов'язував з установкою. Установка, за Д.М. Узнадзе, – це «стан суб'єкта, модус його існування» [10, с. 279]. Суб'єкт у концепції Д.М. Узнадзе може бути охарактеризований як цілісний, майже тотожний особистості.

Розглядаючи діяльність як прояв суб'єкта, С.Л. Рубінштейн зазначав, що саме суб'єкт у процесі життєдіяльності з урахуванням конкретних обставин виробляє спосіб з'єднання своїх бажань, мотивів зі здібностями відповідно до свого характеру [8; 9].

Якість і розвиток суб'єктності, на думку С.Л. Рубінштейна, значною мірою визначаються мотиваційною сферою особистості та її самосвідомістю, проявляється не просто у рефлексії свого «Я», а в усвідомленні свого способу життя, своїх стосунків із людьми і світом [8].

Істотного розвитку суб'єктний підхід у психології набув завдяки працям К.О. Абульханової-Славської. Слідом за С.Л. Рубінштейном, авторка систематично обґрунтовує об'єктивність психічного, відстоюючи положення про те, що «індивід має розглядатися як суб'єкт психічної діяльності» [1, с. 186]. Категорія «суб'єкт» визначається автором як «здатність бути причиною перетворення дійсності» [2, с. 4-5]. Суб'єктом є особистість з її здатністю і потребою йти назустріч проблемам, породженим принциповими протиріччями особистості і суспільства, і вирішувати їх, що й робить особистість суб'єктом.

Окремі психолого-педагогічні аспекти дослідження питання формування професійної суб'єктності офіцерів відображені у працях російських військових учених-педагогів (О.В. Барабанчиков, Б.Ц. Бадмаєв, В.М. Гурін, О.Г. Давидов,

С.С. Муцинов, Є.М. Коротков, В.В. Офіцеров, С.І. С'єдін).

В.В. Ягупов, досліджуючи особливості, притаманні військово-професійній діяльності офіцера, виокремлює провідні якості, риси та прояви суб'єкта професійної діяльності:

- свідомо активність, яка безпосередньо спрямована на професійну діяльність і самоактуалізацію в ній;

- свідомо включеність особи як суб'єкта професійної діяльності у систему суспільно-виробничих відносин шляхом виконання конкретних посадових компетенцій у певному професійному середовищі;

- ступінь сформованості провідних психічних властивостей та якостей як представника певного професійного середовища та конкретного фахівця; це, насамперед, сформованість професійно важливих якостей – професійної свідомості та самосвідомості, фахової Я-концепції, системи індивідуальних цінностей професійної діяльності та фахового буття; професійна суб'єктність;

- свідомо цілеспрямована саморегуляція, самоорганізація та самодетермінація своєї професійної поведінки і діяльності як професійного суб'єкта;

- здатність і готовність нести усвідомлено повну відповідальність за результати, а також і наслідки своїх дій, вчинків, поведінки і діяльності у межах виконання своїх посадових компетенцій як фахівця;

- професійна суб'єктність, тобто професійна підготовленість, суб'єктна готовність і фахова здатність бути суб'єктом професійної діяльності у певному професійному середовищі [11, с. 84].

Враховуючи притаманні вищому військовому навчальному закладу об'єктивні особливості, одним з оптимальних шляхів забезпечення формування професійної суб'єктності у майбутніх офіцерів є впровадження інтерактивних технологій у навчально-виховний процес.

Зважаючи на наведені аргументи, видається за доцільне провести аналіз сутності інтерактивних технологій, а також визначити технології, які є найбільш перспективними у процесі формування професійної суб'єктності.

Серед великого спектру педагогічних інновацій у вищих військових навчальних закладах чільне місце посіли технології інтерактивного навчання, оскільки «інтерактивні підходи нині є найбільш ефективними, бо ставлять того, хто шукає знань, в активну позицію їх самостійного освоєння <...> і шукача істини» [6, с. 225]. Інтерактивні технології об'єднують принципово нові методи, що дедалі частіше застосовуються у навчально-виховному процесі. Загалом, як констатує В.В. Мельник, у діловій та освітній сфері нині фахівці використовують понад 2 000 видів різноманітних інтеракцій [4, с. 16].

Встановлено, що за умов традиційного навчання викладач транслює вже осмислену й диференційовану ним інформацію, а знання курсантів є певним обсягом цієї інформації, яка не завжди має для них смислові зв'язки. Інтерактивна технологія навчання сприяє самовдосконаленню, саморозвитку, самоосвіті курсанта, оскільки він одержує знання в процесі власної активності та взаємодії на занятті з іншими учасниками освітнього процесу. За основу було взято тлумачення інтерактивного навчання у загальноосвітній школі, яке представлено у дослідженні О.І. Пометун [7, с. 7–9]. На основі її напрацювань інтерактивне навчання у вищих військових навчальних закладах доцільно розуміти як процес організації викладачем такого навчально-виховного процесу, що передбачає використання певної системи інтерактивних засобів, базується на паритетних міжособистісних стосунках викладача і курсантів на основі багатосторонньої комунікації. Під час застосування інтерактивних технологій у навчально-виховному процесі відбувається безпосереднє конструювання знань самим курсантом відповідно до його власного уявлення щодо майбутньої професійної ідентичності з використанням самооцінки та зворотного зв'язку на основі систематичної активності майбутніх офіцерів.

Як зазначає І.М. Мельничук, «метою інтерактивного навчання є створення викладачем таких умов, за яких студент сам здобуватиме знання і конструюватиме власну компетентність у професійному та особистісному житті. Однак при всій зовнішній імпровізації, творчому сценаруванні та режисурі інтеракції, вона має відповідати комплексу вимог – загально педагогічних, технологічних, дидактичних, організаційно-технічних, психологічних, виховних, гігієнічних» [5, с. 7–9]. На основі узагальнення напрацювань фахівців встановлено, що використання інтеракцій у навчально-виховному процесі ґрунтується на принципах особистісного, діяльнісного та діалогічного підходів.

Наявність різних підходів науковців до класифікації інтерактивних технологій потребує їх аналізу та узагальнення. До прикладу, В.В. Мельник [3] пропонує інтерактивні технології класифікувати на три групи, причому зазначає, що така класифікація є умовною, адже до кожної класифікаційної групи інтерактивні методи належать лише орієнтовно, оскільки через зміну мети вони можуть належати до іншої групи:

1) превентивні інтеракції (створення груп, розподіл ролей, консультація, репетиція);

2) імітаційні інтеракції (інсценування, психодрама, соціодрама, ділові та операційні ігри, диспут, «мозковий штурм», колективне або групове проектування, дебати, метапредметні, міжпредметні, внутрішньо предметні, тематичні обговорення тощо);

3) неімітаційні інтеракції (проблемна лекція, семінар, практикум, круглий стіл, конференція, вправління) [3, с. 17–18].

Інший підхід до класифікації інтерактивних технологій знаходимо у роботі О.І. Пометун [7]. Авторка виокремлює такі групи:

1. Прийоми і методи створення позитивної атмосфери навчання й організації комунікації (активне слухання, парафразування, переформулювання та ін.) [6, с. 38–59].

2. Прийоми і методи мотивації навчальної діяльності й актуалізації опорних знань, уявлень (мозковий штурм, мультиголосування, незакінчені речення, робота в парах, рольова гра, імітаційна гра та ін.) [6, с. 60–70].

3. Прийоми і методи засвоєння нових знань, формування вмінь, навичок, емоційно-ціннісних орієнтацій і ставлень (взаємне навчання, громадські слухання, діалог, керована лекція, лекція з паузами, робота в малих групах, робота в парах, ролі в груповому навчанні, рольова гра, імітаційні або ділові ігри та ін.) [6, с. 71–107].

4. Прийоми і методи узагальнення, систематизації знань, організації рефлексії пізнавальної діяльності (дебати, дискусія, круглий стіл, обмін проблемами, оцінювальна дискусія, публічний форум, письмова (тиха) дискусія, письмові дебати, торнадо та ін.) [6, с. 108–139].

Нам імпонують підходи до класифікації інтерактивних технологій, які запропоновані у дослідженні С.С. Кашлева [3, с. 4–23], а саме:

1. Методи створення сприятливої атмосфери та організації комунікації, що включають «комунікативну атаку», яка здійснюється викладачем для оперативного включення у спільну роботу всіх студентів.

2. Методи організації обміну діяльностями, що мають на меті поєднання індивідуальної і групової спільної роботи учасників педагогічної взаємодії, спільну активність, співвідношення діяльності викладача і студентів.

3. Методи організації мислєдіяльності створюють сприятливу атмосферу, яка дає змогу здійснити мобілізацію творчого потенціалу кожного студента, розвиває їх позитивну мотивацію до навчання та стимулює активну мислєнєву діяльність, шляхом виконання студентами різних розумових операцій («мозковий штурм»).

4. Методи організації смислотворчості, що передбачають створення нового способу педагогічної взаємодії, відображення студентами свого індивідуального розуміння змісту психолого-педагогічних і культурних явищ, які вивчаються, обмін цими смислами і збагачення свого індивідуального уявлення про ті чи інші явища. Це вправи на розвиток навичок компетентності у конфліктах, розвиток асертивності.

5. Методи організації рефлексивної діяльності спрямовані на самоаналіз і самооцінку студен-

тами навчальної взаємодії, своєї діяльності та її результатів.

6. Інтегративні методи (інтерактивні ігри), які вважаються такими способами педагогічної взаємодії викладача і студентів, коли інтегруються (об'єднуються) всі провідні функції інтерактивних методів навчання.

Узагальнюючи інформацію щодо інтерактивних технологій, можна з упевненістю констатувати, що будь-якій освітній педагогічній технології, яка спрямована на активізацію навчально-пізнавальної діяльності курсантів, притаманний певний рівень інтерактивності. Встановлено, що зміст інтерактивного навчання розширюється на основі синтезу інноваційних ідей багатьох освітніх педагогічних технологій. Отже, формуванню професійної суб'єктності у майбутніх офіцерів сприятиме впровадження у навчально-виховний процес вищих військових навчальних закладів активних форм і методів навчання, які становлять основу інтерактивних технологій.

Висновки. З урахуванням потреб суспільства, вимог до системи військової освіти, умов проходження служби офіцером, усвідомлення необхідності підвищення рівня його професіоналізму, необхідним є пошук ефективних підходів до підготовки майбутніх офіцерів Збройних сил України у вищих військових навчальних закладах.

Одним з оптимальних шляхів вирішення зазначеного питання є формування професійної суб'єктності у майбутніх офіцерів із використанням потенціалу інтерактивних педагогічних технологій у навчально-виховному процесі вищих військових навчальних закладів.

Сформована під час навчання майбутнього офіцера у вищому військовому навчальному закладі професійна суб'єктність є вищою формою регуляції його військово-професійної діяльності та важливою передумовою особистісно-професійної самоактуалізації офіцера Збройних сил України, що забезпечує узгодженість особистих потреб, здібностей, очікувань відповідно до умов та вимог військово-професійної діяльності у військових

частинах, гармонічно поєднується з позитивною Я-концепцією офіцера, професійною зрілістю, відповідальним ставленням до військово-професійної діяльності та її результатів, адекватною самооцінкою, саморефлексією та активністю в самореалізації у професії офіцера.

Подальші перспективи дослідження полягають у розробці методик формування та розвитку професійної суб'єктності у майбутніх офіцерів на усіх етапах професійного становлення як професіонала та особистості.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Абульханова К.А. Принцип субъекта в отечественной психологии. Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2005. Т. 2. № 4. С. 3–22.
2. Абульханова-Славская К.А. О субъекте психической деятельности. М.: Наука, 1973. 287 с.
3. Кашлев С.С. Технология интерактивного обучения. Беларусский верасень. 2005. 196 с. (Педагогика, обращенная в завтра).
4. Мельник В.В. Інтеракція в освітньому процесі: технологія організації. Управління школою. 2006. № 13. С. 15–34.
5. Мельничук І.М. Інтерактивне навчання у системі педагогічних технологій вищої школи. Професіоналізм педагога в контексті Європейського вибору України: зб. статей за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. (18–20 вересня 2008 р., м. Ялта). Ялта: РВВ КГУ, 2008. Ч. 2. С. 15–19.
6. Підласий І.П. Практична педагогіка або три технології. Інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти. К.: Видавничий Дім «Слово», 2004. 616 с.
7. Пометун О.І. Енциклопедія інтерактивного навчання. К.: СПД Кулінічев Б.М., 2007. 144 с.
8. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб.: Питер, 2003. 512 с.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2005. 713 с.
10. Узнадзе Д.Н. Общая психология / Пер. с грузинского Е.Ш. Чомахидзе; Под ред. И.В. Имедадзе. М.: Смысл; СПб.: Питер, 2004. 413 с.
11. Ягупов В.В. Військова психологія: [підручник]. К.: Тандем, 2004. 656 с.